

Πήτερ Ρίμεντερ

Η ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΤΗΣ ΣΥΜΒΟΛΙΚΗΣ ΔΙΑΝΤΙΔΡΑΣΗΣ: Η ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΤΗΣ

Ο συστηματικός μελετητής της Συμβολικής Διαντίδρασης επειδή γνωρίζει τις διάφορες μορφές της, πιστεύει ότι δεν είναι απαραίτητο να ασχοληθεί αποκλειστικά με το μέλλον της για να κάνει γνωστή τη δυναμική της.

Από τη μελέτη μας σε άρθρα που αναφέρονται στην ιστορική παράδοση της Συμβολικής Διαντίδρασης, διαπιστώνουμε ότι μπορούμε να τα χρησιμοποιήσουμε ως οδηγούς που θα μας βοηθήσουν να καταλάβουμε την έννοια της ταξικής συνείδησης.

Κατά την κρίση μου η αναφορά μας στη Συμβολική Διαντίδραση είναι ουσιαστική γιατί μας εισάγει στις έννοιες της δύναμης και της κυριαρχίας. Η διαλεκτική της Συμβολικής Διαντίδρασης μας βοηθά σημαντικά να καταλάβουμε την πορεία της διαλεκτικής.

«Διαλεκτική» προέρχεται από την ελληνική λέξη διαλέγω, ομιλώ, συζητώ. Στην αρχαία εποχή, διαλεκτική ήταν η τέχνη της προσέγγισης, της αλήθειας όταν ο ομιλητής προσπαθούσε να ανακαλύψει τις αντιθέσεις στη συζήτηση με το συνομιλητή του και να τις υπερπηδά.

Υπήρχαν φιλόσοφοι στην αρχαία εποχή που πίστευαν ότι η προβολή των αντιθέσεων στη σκέψη και η σύγκρουση αντίθετων γνωμών ήταν η καλύτερη μέθοδος για να φτάσει κάποιος στην αλήθεια.

Η έννοια της διαλεκτικής είναι ένα φαινόμενο που βρίσκεται σε σταθερή κίνηση και αλλαγή, και αυτή η δυναμική της είναι αποτέλεσμα της διαντίδρασης των αντίθετων δυνάμεων (Στάλιν, σ. 6).

Ο διεισδυτικός αναγνώστης είναι ικανός να δει και να κατανοήσει τη σχέση που διαγράφεται ανάμεσα στη δυναμική της διαλεκτικής και της πο-

Ο κ. Πήτερ Ρίμεντερ είναι καθηγητής στο Πανεπιστήμιο του Βισκόνοι - ΗΠΑ.

Η εργασία αυτή παρουσιάστηκε στο Συνέδριο της Κοινωνιολογικής Εταιρείας των Μεσοδυτικών Πολιτειών, στην Μινεάπολη - Μινεσότα των ΗΠΑ, τον Μάρτιο του 1988.

ρείας προσανατολισμού της συμβολικής διαντίδρασης. Ο Blumer (1969) υποστηρίζει ότι η ανθρώπινη συμπεριφορά δεν είναι τελείως απαλλαγμένη από κάποια προδιάθεση, αλλά έχει επηρεαστεί και από άλλους παράγοντες που συντελούν στην πραγμάτωσή της. Αυτό δεν είναι αντίθετο με τις αρχές της σταθερότητας και της ισορροπίας που προβάλλονται από τη θετικιστική κοινωνιολογία. 'Αλλωστε η θέση αυτή δημιουργεί ένα ενδιαφέρον θέμα γι' αυτούς που ερευνούν τον Μαρξ κάτω από το οικονομικό πρίσμα. Μπορεί κάποιος να προβάλλει το επιχείρημα ότι η διαλεκτική οδηγεί αυτόματα σε έναν ανώτερο κοινωνικό κανόνα και ότι κάποιες προτάσεις της θεωρίας του μαρξισμού έχουν συμβάλει κι αυτές στην πορεία της (Ritzer K., σ. 8).

Η διαλεκτική δεν έχει μια αρμονική και ήσυχη πορεία. Κατά τη γνώμη μου, εξαρτάται από μας να δούμε τις αντιφάσεις της και να τις αποκαλύψουμε. Η ταξική συνείδηση κατακρίνεται όταν παίρνει εγωιστική μορφή.

'Όπως όλες οι ιδέες και οι πεποιθήσεις, έτσι και οι πολιτικές στηρίζονται όχι σε μια πραγματικότητα, αλλά μάλλον στον τρόπο ερμηνείας αυτής της πραγματικότητας (Lindesmith, Strauss, Denzin, σ. 275).

Αυτή η σύγκρουση ιδεών —η οποία στηρίζεται κυρίως στον διαφορετικό τρόπο ερμηνείας της πραγματικότητας, και αποτελεί μια θέση της διαλεκτικής— δεν αγνοεί την ύπαρξη της κοινωνικής δομής και αναγνωρίζει το γεγονός ότι ενεργούμε (ή αποτυγχάνουμε να ενεργήσουμε) σύμφωνα με τον υπάρχοντα κοινωνικό κανόνα.

Σε αντίθεση με τη μεταφυσική, η διαλεκτική πιστεύει ότι η φύση δεν βρίσκεται σε κατάσταση ακινησίας, ανάπαυσης και στασιμότητας, αλλά σε κατάσταση συνεχούς κίνησης και αλλαγής, ανανέωσης και ανάπτυξης. Σ' αυτή την κατάσταση, πάντα κάτι εμφανίζεται και εξελίσσεται και πάντα κάτι δεν ολοκληρώνεται και εξαφανίζεται (Στάλιν, σ. 7).

Ο R. Friedrichs έχει δεχτεί τον δυναμικό χαρακτήρα της διαλεκτικής. Η διαλεκτική σημαίνει ότι οι διάφορες κατηγορίες της επιστήμης δεν είναι αμετάβλητα κατασκευάσματα της φύσης αλλά πρόσκαιροι χρήσιμοι όροι που αντικαθίστανται καθώς άλλες αντιλήψεις και θέσεις αποδεικνύονται περισσότερο επαρκείς γιατί στηρίζονται σε νέες εμπειρικές αποδείξεις (σ. 267).

Ο αναγνώστης του άρθρου μπορεί να καταλάβει ότι η διαλεκτική της Συμβολικής Διαντίδρασης θα μας κάνει ικανούς να καταλάβουμε τόσο την αλλαγή όσο και τον κοινωνικό κανόνα της που από τη φύση του δοκιμάζεται πάντοτε.

Ο Dewey πιστεύει ότι το βασικότερο σημείο του κάθε προβλήματος είναι η πρόκληση για έρευνα: «... Η επιστημονική άποψη που αφορά τις αλλαγές και όχι τις απομονωμένες και τελειωμένες παγιότητες, θέλει και πρέπει να θέτει ερωτήματα-προβλήματα για παραπέρα εμπειρικές έρευνες και για περισσότερα αποτελέσματα. Δεν υπάρχει πιο λυπηρό για έναν επιστήμονα όταν

δεν μπορεί να δημιουργήσει μέσα από την επιστήμη του. Αυτό άλλωστε θα σήμαινε το θάνατο της επιστήμης και όχι τη βελτίωσή της» (Dewey, σ. 101).

Όσον αφορά την κοινωνική ανισότητα, θα δινόταν μια λύση του προβλήματος εάν η προσοχή μας στρεφόταν μόνο σ' ατές που προβάλλονται από την κοινωνία.

Οι Δομιστές-Λειτουργιστές μας έχουν πει ότι θα μπορούσε να προσδιοριστεί αυτή η προβληματική μέσα από τον προσβαλλόμενο κοινωνικό κανόνα. Αυτό όμως δεν είναι σωστό κατά την άποψή μας. Μπορεί να υπάρχουν μερικοί που να έχουν πειστεί πως ό,τι είναι καλό για μια μεγάλη εταιρεία, όπως π.χ. η General Motors, είναι καλό και ευεργετικό για όλους. Μια διαλεκτική προσέγγιση, όμως, θα αντιμετώπιζε με διαφορετικό τρόπο τα διάφορα αντικρουόμενα κοινωνικά συμφέροντα. Αυτοί που πιστεύουν στη Συμβολική Διαντίδραση προσπαθούν να καταλάβουν την κοινωνική πραγματικότητα μέσα από τα δρώντα άτομα. Αυτό δεν σημαίνει ότι η πραγματικότητα ανταποκρίνεται αποκλειστικά στην εικόνα που έχουμε εμείς για την πραγματικότητα: «... ο εμπειρικός κόσμος μπορεί να αντιδράσει για την εικόνα που του έχουμε δημιουργήσει...» (Dewey, σ. 22). Η δομή της κοινωνικής ανισότητας μπορεί να επηρεάσει τη ζωή μας ακόμη κι αν εμείς δεν γνωρίζουμε αυτή την κατάσταση.

Αυτό που προσπαθώ να εξηγήσω είναι ότι αυτοί που πιστεύουν στη Συμβολική Διαντίδραση προσπαθούν να κατανοήσουν τον κόσμο από τη θέση του δρώντος μέλους.

Ο Dewey έκανε δριμύτατη κριτική όσον αφορά τη θεωρία της γνώσης και είχε συλλάβει την αληθινή έννοια του επιστήμονα ως του ατόμου που βρίσκεται σε συνεχή δράση. «... Ο άνθρωπος έχει πάψει να είναι απλός παρατηρητής του κόσμου και να ικανοποιείται μόνο από τη μελέτη του. Ο άνθρωπος υπάρχει ενεργά μέσα στον κόσμο ως μέρος της πορείας του. Έχει γίνει κατανοητό το γεγονός ότι οι διάφορες αλλαγές γίνονται άμεσα και με τέτοιο τρόπο ώστε η καθεμιά τους να είναι προσδιορισμένη συγκεκριμένα και να προχωρεί από το αμφισβητούμενο και συγκεχυμένο στο εντελώς ξεκάθαρο. Από τη γνώση μας ως εξωτερικοί παρατηρητές μέχρι τη γνώση μας που βασίζεται στην ενεργό συμμετοχή στο δράμα ενός εξελισσόμενου κόσμου, υπάρχει μια ιστορική πορεία που αναπόφευκτα την ακολουθούμε...» (Dewey, 1929, σ. 219).

Το πιο αγαπημένο μου βιβλίο είναι το βιβλίο του Dewey *Πώς σκεπτόμαστε*. Σ' αυτό το βιβλίο ο Dewey μας λέγει ότι «... το να σκεπτόμαστε αποτελεί έρευνα, αναζήτηση, αλλαγή, αναστάτωση, μέχρι να βρούμε κάτι καινούριο ή να γνωρίσουμε κάτι που ήδη ξέρουμε αλλά κάτω από διαφορετικό φως...» (Dewey, 1933, σ. 265).

Η σκέψη αρχίζει με αυτό που ο Dewey ονομάζει «διχλωτό» δρόμο (De-

wey 1933, σ. 14). Ας φανταστούμε την ύπαρξη μιας μονοδιάστατης κοινωνίας (Marcuse) που μέσα σ' αυτή τα άτομα ενεργούν αυτόματα χωρίς τη δική τους θέληση. Ας φανταστούμε ότι δεν υπάρχει ελευθερία ή αξιοπρέπεια σε έναν κόσμο μέσα στον οποίο η συμπεριφορά μας ελέγχεται και δέχεται συνεχείς πιέσεις. Δεν θα ήταν όλα αυτά μια «ευγενική» μορφή έλλειψης ελευθερίας;

Αυτή η επιπόλαιη εικόνα του ανθρώπου δεν ανταποκρίνεται στην εικόνα που έχει πλάσει γι' αυτόν η Συμβολική Διαντίδραση.

Ο Mead μιλάει για το Νου και το Εγώ (Mind and Self). Όλες αυτές οι έννοιες σημαίνουν ότι το άτομο δεν είναι μια παθητική μαριονέτα που ανταποκρίνεται μηχανικά σε «εξωτερικές κοινωνικές» δυνάμεις (Meltzer, 1959).

Η άποψη αυτή θα μπορούσε να προκαλέσει διάφορες σκέψεις καθώς και ερεθίσματα για έρευνα. Κατά τη γνώμη μου, θα ήταν ευχής έργο οι διάφορες σκέψεις των ατόμων να προκαλούν αμφισβήτηση ή να προβληματίζουν ή να γεννούν καινούριες σκέψεις και ιδέες.

Η παρουσία μας στη συζήτηση αυτή δεν είναι μόνο για να προκαλέσει διάφορες σκέψεις και ερωτήματα αλλά να αποταθεί και σ' αυτούς που η «σοφία» τους είναι περιορισμένη μέσα στα συμβατικά όρια.

Ως ιστορική πορεία, η διαλεκτική περιλαμβάνει αποδοχή αλλά συγχρόνως και συγκράτηση της ελεύθερης δυναμικότητας. Με αυτό τον τρόπο δημιουργεί μεγαλύτερη ελευθερία στη σκέψη. Στο βαθμό όμως που η συνείδηση προσδιορίζεται από την ύπαρξη και τα συμφέροντα της κατεστημένης κοινωνίας, τότε παύει να υπάρχει και ελευθερία. Στο βαθμό που το κοινωνικό κατεστημένο παύει να σκέπτεται ορθολογικά, τότε η συνείδηση είναι ελεύθερη να οδηγήσει σε έναν ανώτερο τρόπο σκέψης που θα χτυπήσει τελικά αυτό το κατεστημένο. Η αλήθεια και η ελευθερία του αρνητικού τρόπου σκέψης αιτιολογούνται και στηρίζονται πάνω σ' αυτή την πάλη. Σύμφωνα λοιπόν με τον Μαρξ, ο προλετάριος μπορεί να θεωρηθεί ότι είναι μια δύναμη ελεύθερη μόνο όταν είναι επαναστατική. Η καθοριστική αρνητική στάση του καπιταλισμού υπάρχει μόνο όταν και εάν ο προλετάριος συνειδητοποιήσει τη δύναμή του και τις συνθήκες πορείας της κοινωνίας του (Marcuse, σ. 222).

Δεν μπορεί να θεωρηθεί αδεξιότητα εκ μέρους των κοινωνιολόγων η προβολή της θέσης τους. Αν πιστεύουμε στην ατομική ελευθερία, πρέπει να παρέχουμε στα άτομα διάφορους τρόπους επιλογής. Γι' αυτό θα ήταν πιο σωστό να προβάλλουμε στην κοινωνία μας εναλλακτικές λύσεις.

Άλλωστε αυτό είναι και το κείμενο σημείο με το οποίο η Δημοκρατία και η Παιδεία θα έπρεπε να είχαν ασχοληθεί. Ο Νους και το Εγώ υπαινίσσονται έναν βαθμό ελευθερίας. Δεν θα έπρεπε τότε η Παιδεία στις Ελεύθερες Τέχνες να απελευθερώνει τη σκέψη;

Είναι άξιο λόγου να αναφερθεί το γεγονός ότι η Κριτική Θεωρία μας

κάνει να προσέχουμε ιδιαίτερα τους πολιτιστικούς ορίζοντες (Ritzer). Σύμφωνα όμως με το δικό μας επιχείρημα δεν θα μπορέσουμε να κατανοήσουμε την έννοια της κυριαρχίας αν δεν καταλάβουμε καλά τον πλουτοκρατικό πολιτισμό, την πλουτοκρατική παιδεία (Parenti, 1986).

Ακόμη, δεν θα μπορέσουμε να καταλάβουμε την έννοια της δύναμης αν δεν κατανοήσουμε την δύναμη της ελίτ (που επινοεί την πραγματικότητα και της δίνει ερμηνεία όπως αυτή θέλει) (Parenti, 1986). Άλλωστε έχουμε συνειδητοποιήσει τους κινδύνους που υπάρχουν σ' αυτήν την πραγματοποίηση (αλλοτρίωση) (Berger και Luckmann).

Εμείς οι οπαδοί της Συμβολικής Διαντίδρασης πιστεύουμε στη συμμετοχική δράση και στην ικανοποίηση που μας προσφέρει το γεγονός ότι είμαστε τουλάχιστον δυναμικά άτομα και όχι άτομα που αναμοχλεύουν τα ίδια (Blumer).

Ο Νους και το Εγώ προϋποθέτουν και κάποια ικανότητα που μπορεί να ελέγχει τη ζωή μας και να διαμορφώνει τον κόσμο.

Εάν ανταποκρινόμαστε ολόψυχα στο ρόλο του ενεργού συμμετέχοντος στη δημοκρατική πάλη, τότε μπορούμε να πούμε ότι μπαίνουμε σ' αυτή την αρένα ενήμεροι αυτής της κατάστασης. Δεν είμαστε τόσο αφελείς να πιστεύουμε ότι όλοι οι άνθρωποι είναι εξίσου δυνατοί και ικανοί να προσδιορίζουν την κοινωνική πραγματικότητα. Η συγκέντρωση της οικονομικής και πολιτικής δύναμης είναι η μεταβλητή που συντελεί στο να γίνουν αντιληπτές οι έννοιες της προπαγάνδας και της κοινής γνώμης.

Ας υποθέσουμε, λοιπόν, ότι τα μέσα μαζικής ενημέρωσης αποτελούν μέρος του κατεστημένου της μεγάλης επιχείρησης (Reasons και Perdue) και δεν είναι αφιλοκερδείς παρατηρητές της ταξικής πάλης. Με αυτή τη σκέψη ως αντιμετώπισουμε με ρεαλισμό το γεγονός ότι οι κάτοχοι μεγάλου κεφαλαίου έχουν επενδυμένα συμφέροντα στον προσδιορισμό των θέσεων και ότι διαθέτουν τέτοια περιουσιακά αγαθά που να μπορούν να τα χρησιμοποιήσουν για να πραγματοποιήσουν τον δικό τους τρόπο ερμηνείας της πραγματικότητας.

Από τις παρατηρήσεις μας κατά την προεκλογική περίοδο, βγάζουμε το συμπέρασμα ότι με αυτό τον τρόπο τα μέσα μαζικής ενημέρωσης μπορεί να γίνουν αντικείμενο εκμετάλλευσης. Γνωρίζουμε ότι η ανισότητα ευνοεί τον υποψήφιο που μπορεί και ξοδεύει τα περισσότερα χρήματα. Δεν θα ήταν για μας μυστήριο για το πώς η οικονομική δύναμη μπορεί να μεταφραστεί σε πολιτική δύναμη.

Κατά την άποψή μας, η έννοια της πραγματικότητας διαιρείται σε καταστάσεις γεγονότων και σε προσπάθειες που πάνε να εξηγήσουν τα γεγονότα. Πώς γνωρίζουμε τι είναι αλήθεια; Τις περισσότερες φορές εξαρτιόμαστε από τις αναφορές άλλων και η συμμετοχή μας στην ανακάλυψη της αλήθειας είναι πολύ μικρή. Βασικός λόγος αυτής της κατάστασης είναι η συγκέντρωση

της δύναμης στα χέρια της ελίτ που αν και δυσάρεστη, αυτή αποφασίζει για το τι είναι είδηση και τι δεν είναι.

Στο βαθμό που οι άνθρωποι παίρνουν τις πληροφορίες τους από τη διοίκηση, μπορούμε να πούμε ότι έχουμε μια επίσημη άποψη της αλήθειας. Ξέρουμε με άλλα λόγια αυτό που μας προσφέρεται. Οι αμερικανοί πρόεδροι έχουν μάθει να «χτίζουν τοίχους» στον κόσμο και η Κεντρική Υπηρεσία Πληροφοριών έχει το δικό της μερίδιο στην απόκρυψη των μυστικών.

Καθώς συλλογίζομαι αυτή την κατάσταση, ο νους μου γυρνά πίσω στον πόλεμο του Βιετνάμ και μένω έκπληκτος με τη σκέψη ότι κρατούσαμε μυστικό το βομβαρδισμό του Βιετνάμ από τους ίδιους τους ανθρώπους που βομβαρδίζονταν. Ας τολμήσουμε να μιλήσουμε για μυστικότητα και για απάτη...

Ο ρόλος του κοινωνιολόγου ως «λαμπρού δημοσιογράφου» είναι κατάλληλος γι' αυτόν που πιστεύει στη Συμβολική Διαντίδραση. Προσωπικά μου αρέσει ο τίτλος «σκανδαλοθήρας» και πιστεύω ότι ο δημοσιογράφος που ασχολείται με την έρευνα δημιουργεί ένα ρόλο-πρότυπο για τους κριτικούς κοινωνιολόγους. Ίσως είναι καιρός να θυμηθούμε την παράδοση της Σχολής του Σικάγου του R. Park. Ο σθεναρός τρόπος επιδίωξης της αλήθειας μπορεί να αιχμαλωτίσει την κοινωνιολογική μας φαντασία, όπως ορθά τόνισε και ο C.R. Mills.

Γνωρίζουμε τη διαφορά μεταξύ ρητορικής και πραγματικότητας; Ίσως όχι. Αυτό που μπορούμε να κάνουμε για να το διευκρινίσουμε είναι να υποβάλουμε ερωτήσεις. Αυτό άλλωστε είναι και το κληροδότημα του Dewey προς τους σύγχρονους υποστηρικτές της Συμβολικής Διαντίδρασης. Μπορούμε να κάνουμε κάτι καλύτερο από αυτό που μας προσφέρουν οι επίσημοι ομιλητές. Εξετάζουμε προσεκτικά ό,τι μας προσφέρεται και ξηλώνουμε το πέπλο της μυστικότητας και της σαπίλας. Ακόμη κι αν πάρουμε τα πράγματα στα χέρια μας, αυτό δεν σημαίνει ότι είμαστε έτοιμοι να κάνουμε δικά μας τα μέσα μαζικής ενημέρωσης. Το να αγνοήσουμε ορισμένα πράγματα είναι εξίσου σημαντικό με το να προσέξουμε κάποια άλλα. Ακόμη κι αν συμφωνούμε με τα γεγονότα, μπορεί να διαφέρουμε όσον αφορά την ερμηνεία τους. Ας υποθέσουμε ότι συμφωνούμε με τα γεγονότα που αφορούν την ανισότητα εισοδήματος. Η φτώχεια ως γεγονός συγκεκριμένο μπορεί να ερμηνευθεί είτε από τη πλευρά της ελίτ (που κατακρίνει το θύμα), είτε από την πλευρά του υποστρώματος (που αρνείται την ευκαιρία). Δεν θα έπρεπε να καταλήξουμε στο συμπέρασμα διακηρύσσοντας ότι ο πλουτοκρατικός πολιτισμός υπερισχύει επειδή έχει δεχτεί μια κληρονομική συνέχεια. Εκείνο που μπορούμε να πούμε είναι ότι η στρωματοποιημένη κοινωνία μας δεν έχει δεχτεί σωστή κριτική από ικανούς ανθρώπους. Αν συνέβαινε αυτό, τότε η αλλαγή θα ήταν ουσιαστική και θα πετάγαμε έξω τους ανίκανους και τους αχρείους. Η διαλεκτική της Συμβολικής Διαντίδρασης δεν είναι στιγμιαία ουτοπία γιατί περιλαμβάνει

νει άτομα ικανά να ενεργούν σύμφωνα με τα δικά τους σχέδια δράσης και να επιλέγουν διάφορες εναλλακτικές λύσεις σύμφωνα με την κατευθυντήρια ροή των αποφάσεών τους. Αυτή άλλωστε είναι και η βασική υπόσχεση που περιέχουν οι ιδέες της. Εάν λάβουμε υπόψη τα συμπεράσματα της Συμβολικής Διαντίδρασης τότε οφείλουμε να ενεργοποιήσουμε τη συμμετοχή μας στη δημοκρατική πάλη και να υποχρεωθούμε σε ένα διάλογο που θα μας βοηθήσει να χρησιμοποιήσουμε τη φαντασία μας για να θεμελιώσουμε το όραμα μιας καλύτερης κοινωνίας. Σε περίπτωση αποτυχίας θα έχουμε απολαύσει αυτά που έχουμε προσφέρει και θα έχουμε ζήσει ως άτομα που έχουν ενεργήσει με σκέψη.

Μετάφραση: ΙΩΑΝΝΑ ΠΕΡΑΝΤΖΑΚΗ-ΚΑΡΑΤΖΟΓΛΟΥ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Berger Peter και Luckmann Thomas, 1966, *The Social Construction of Reality, A Treatise in the Sociology of Knowledge*, Garden City, Νέα Υόρκη, Doubleday and Company.
- Blumer Herben, 1969, *Symbolic Interactionism: Perspective and Method*, Englewood Cliffs, New Jersey, Prentice Hall.
- Dewey John, 1929, *The Quest for Certainty: A Study of the Relation of Knowledge and Action*, Νέα Υόρκη, Capricorn Books.
- , *How We Thing: A Restatement of the Relation of Reflective Thinking to the Educative Process*, Revised Edition, Lexington, Massachusetts, D.C. Heath and Company.
- Friedrichs Robert W., 1970, *A Sociology of Sociology*, Νέα Υόρκη, The Free Press.
- Lindesmith Alfred, Strauss Anselm και Denzin Norman, 1988, *Social Psychology*, έκτη έκδοση, Englewood Cliffs, New Jersey, Prentice Hall.
- Marcuse Herbert, 1964, *One Dimensional Man*, Βοστώνη, Beacon Press.
- Meltzer Bernard N., 1959, *The Social Psychology of George Herbert Mead*, Kalamazoo, Michigan, Western Michigan Universities Center for Sociological Research.
- Meltzer Bernard, Petras John και Reynolds Larry, 1975, *Symbolic Interactionism: Genesis, Varieties and Criticism*, Λονδίνο, Routledge and Kegan Paul Ltd.
- Mills C. Wright, 1959, *The Sociological Imagination*, Νέα Υόρκη, Grove Press, Inc.
- Parenti Michale, 1986, *Inventing Reality: The Politics of the Mass Media*, Νέα Υόρκη, St. Martin's Press.
- , 1988, *Democracy for the Few*, πέμπτη έκδοση, Νέα Υόρκη, St. Martin's Press.
- Reasons Charles E. και Perdus William D., 1981, *The Ideology of Social Problems*, Sherman Oaks, California, Alfred Publishing Company.
- Remender Peter A., 1973, «Social Facts and Symbolic Interactions: A Search for the Key Emergent in Durkheim's Sociological Analysis», *The Wisconsin Sociologist*, τ. 10, αρ. 4, 83-94.
- , 1980, «Symbolic Interaction and Reinforcement Theory», *The Greek Review of Social Research*, 38, 2-6.
- Ritzer George, 1988, *Sociological Theory*, δεύτερη έκδοση, Νέα Υόρκη, Alfred A. Knopf.
- Skinner B.G., 1971, *Beyond Freedom and Dignity*, Νέα Υόρκη, Alfred A. Knopf.
- Stalin Joseph, 1940, *Dialectical and Historical Materialism*, Νέα Υόρκη, International Publishers.